

JINOYAT HUQUQINING ASOSLANISHI VA UNING LEGITIMLIK MANBALARI: RETRIBUTIV, UTILITAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLARNING NAZARIY- HUQUQIY TAHLILI

Gulomov Abdulaxadxon Baxtiyor o'g'li

Namangan davlat universiteti

Yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi

Email: abduhadgulomov5050@icloud.com

<https://orcid.org/0009-0004-6668-692X>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21697271>

Annotatsiya: Ushbu maqolada jinoyat huquqi institutining mavjudligi hamda davlat tomonidan shaxslarga nisbatan qasddan majburlov va jazo choralarini qo'llashning huquqiy-falsafiy asoslanishi (*justifications*) tahlil qilinadi. Tadqiqotda jinoyat huquqining legitimligini ta'minlovchi uchta asosiy konseptual yondashuv — o'tmishdagi qilmishga mos adolatli jazo tayinlashni yoqlovchi retributivizm, kelajakda jinoyatlarning oldini olish va ijtimoiy manfaatlarni ko'zlovchi utilitarizm hamda ularning sintezidan iborat gibril va zamonaviy (kuriya hamda ekspressiv) nazariyalar o'zaro solishtiriladi. Maqolada ushbu nazariyalarning zamonaviy jinoyat-huquqiy siyosatdagi o'rni va ularning inson huquqlarini kafolatlashdagi ahamiyati ilmiy jihatdan yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Jinoyat huquqining asoslanishi, legitimlik, retributivizm, utilitarizm, jazo nazariyalari, tiyib turish, gibril yondashuv, kuriya qarashi.

JUSTIFICATIONS OF CRIMINAL LAW: A LEGAL-THEORETICAL ANALYSIS OF RETRIBUTIVE, UTILITARIAN, AND CONTEMPORARY APPROACHES

Gulomov Abdulakhadkhon

2nd year student of the Faculty of Law of NamSU

Abstract: This article examines the legal and philosophical justifications for the existence of criminal law and the intentional imposition of coercion and state punishment upon individuals. The study compares three primary conceptual frameworks that establish the legitimacy of criminal law: retributivism, which advocates for deserved punishment based on past wrongdoing; utilitarianism, which focuses on future crime prevention and social welfare; and hybrid as well as contemporary theories (such as curial and expressive views) that integrate these perspectives. Furthermore, the paper highlights the practical significance of these theoretical models in shaping modern criminal justice policy and safeguarding human rights.

Keywords: Justifications of criminal law, legitimacy, retributivism, utilitarianism, theories of punishment, deterrence, hybrid approach, curial view.

ОБОСНОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ РЕТРИБУТИВНОГО, УТИЛИТАРНОГО И СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ

Гуломов Абдулахадхон

Студентка 2 курса юридического факультета НамГУ

Аннотация: В данной статье анализируются правовые и философские основания (*justifications*) существования института уголовного права и применения государством

мер принуждения и наказания к индивидам. В исследовании сравниваются три ключевых концептуальных подхода, определяющих легитимность уголовного права: ретрибутивизм, обосновывающий наказание за прошлое деяние по заслугам; утилитаризм, ориентированный на предотвращение преступлений в будущем и общественную пользу; а также гибридные и современные теории (включая процессуально-судебный и экспрессивный подходы). В работе раскрывается значение этих теоретических моделей для формирования современной уголовно-правовой политики и обеспечения прав человека.

Ключевые слова: Обоснование уголовного права, легитимность, ретрибутивизм, утилитаризм, теории наказания, сдерживание, гибридный подход, процессуально-судебный подход.

Sarf etiladigan resurslar va insonlar hayotiga yetkaziladigan zararni hisobga olsak, bizda jinoyat huquqining mavjudligini oqlash uchun yetarli asoslar bor-yo'qligi mutlaqo aniq emas. Agar biz abolitsionist (jinoyat huquqini butunlay bekor qilish tarafdori) bo'lmasligimiz kerak bo'lsa, u holda jinoyat huquqi uni saqlab qolishimiz uchun yetarli sabab bo'la oladigan muayyan bir qimmat (qadr-qimmat)ni namoyon etishga qodir bo'lishi lozim. Ushbu qimmatning mohiyatini tushuntirib berish — jinoyat huquqining umumiy asoslanishini (oqlanishini) taqdim etish demakdir. Tabiiyki, jinoyat huquqining funksiyalari ushbu qimmat nima bo'lishi mumkinligi haqida bizga nimadir deydi. Agar jazolovchi qarash (*punitive view*) to'g'ri bo'lsa, jinoyat huquqining qimmati adolatli jazoni tayinlashda namoyon bo'ladi. Agar sudga oid qarash (*curial view*) to'g'ri bo'lsa, ushbu qimmat (qisman) insonlarning o'zlarida tushuntirish berish uchun asos bor bo'lgan masalalar bo'yicha javob berishlarida namoyon bo'ladi. Agar ogohlantiruvchi/oldini oluvchi qarash (*preventive view*) to'g'ri bo'lsa, u jinoiy huquqbuzarliklarning oldini olishdan iborat bo'ladi.

Biroq, shunday bayon etilgan taqdirda ham, ushbu qarashlar har bir funktsiyani bajarishning asl qimmati nimadan iborat ekanligini bizga ochiqlab bermaydi. Jazolovchi qarash jinoiy jazoni nima oqlashi haqida hech narsa demaydi. Sudga oid qarash insonlarni jinoiy sudlarda javob berishga chaqirishning qimmati haqida hech narsa demaydi. Oldini oluvchi qarash esa jinoyatning oldini olishning qimmati haqida hech narsa demaydi. Jinoyat huquqining umumiy asoslanishi ana shu tushuntirish bo'shlig'ini (uzilishini) to'ldiradi. Biz har xil turdagi qimmatlarni bir-biridan ajratish orqali ilgariylashimiz mumkin. Ba'zi qimmatlar munosabatga oid (relyatsion) bo'ladi — u insonlar o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlar tufayli yuzaga keladi. Munosabatning shunday qimmatga ega ekanligi — ushbu munosabatni vujudga keltiradigan harakatlarni qilish uchun asos bo'ladi. Do'stlikning qimmati — do'st ortirish uchun asosdir. Teng huquqli ijtimoiy munosabatlarning qimmati — maqom va daraja to'siqlarini yo'q qilish uchun asosdir. Ba'zilarining ta'kidlashicha, bizda jinoyat huquqiga ega bo'lish uchun yetarli asos bor, chunki u bizga qimmatli munosabatga kirishishga yordam beradi: u bir-birimiz bilan bo'lgan munosabatlarimizni o'zaro qaramlik munosabatlaridan boshqalarning hokimiyatidan mustaqil bo'lgan munosabatlarga aylantirishga yordam beradi (Ripstein 2009, 300–324; Thorburn 2011a, 2011b).

Ushbu dalilni quyidagicha rivojlantirish mumkin. Qullar o'z xo'jayinlariga qaram bo'lgani kabi, huquqiy huquqlar tizimi mavjud bo'lmagan taqdirda, biz ham bir-birimizga qaram bo'lib qolamiz: xo'jayinlar o'z qullariga qanchalik yaxshi munosabatda bo'lishmasin, baribir ularga nisbatan haqsizlik qilganlaridek, agar bunday tizim mavjud bo'lmasa, biz ham bir-birimizga

haqsizlik qilishga mahkum bo'lamiz. Buning oldini olish uchun bizga shunchaki qog'ozdagi huquqlarning o'zi yetarli emas. Bizga huquqlarimiz hurmat qilinishiga yetarlicha kafolat hamda ular qasddan buzilgan taqdirda ularning ustunligini qayta tiklash imkonini beruvchi mexanizm kerak. Jinoyat huquqining qimmati bizga ana shu kerakli narsani berishida yotadi. Jinoiy jazo — ustunlikni qayta tiklash demakdir. Jinoyatning oldini olish esa kafolat beradi. Funksiya darajasida bu o'tgan bo'limda aralash qarash deb atalgan narsadir. Lekin har ikkala funksiyani bajarishning qimmati bir xil: bu bir-birimizdan mustaqilligimizni ta'minlash qimmati bo'lib, bu orqali biz bir-birimizga xo'jayin va quldek munosabatda bo'lishni to'xtatamiz va mustaqil mavjudotlar sifatida munosabat qila boshlaymiz. Bu ko'pincha (to'g'ri yoki nohaq ravishda) Kantning siyosiy falsafasi bilan bog'langani uchun, buni Kantian qarash (Kantcha yondashuv) debatishimiz mumkin.

Ba'zan jinoyat huquqining umumiy asoslanishi uning mustaqilligimizga qo'shgan hissasi bilan cheklanadi (tuganadi), degan g'oya ilgari suriladi. Nima uchun ushbu da'voni qabul qilishimiz kerakligi aniq emas. Shubhaning bir manbai shundaki, ba'zi subyektlar ilojiz ravishda qaramdir — ularda mustaqil mavjudot sifatida yashash uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar yetishmaydi. Bu ba'zi hayvonlarga va og'ir nogironligi bo'lgan ba'zi shaxslarga tegishlidir. Aynan o'zlarida ushbu qobiliyatlar yetishmagani sababli, bu subyektlar suiste'mol qilinish yoki ekspluatatsiya qilinishga o'ta zaif (himoyasiz) bo'ladilar. Jinoyat huquqining umumiy asoslanishining bir qismi shundaki, u o'zlarini bunday haqsizliklardan himoya qiladi. Mantiqan (*ex hypothesi*), bu mustaqillikni ta'minlash uchun hech narsa qilmaydi. Shunday qilib, bu Kantian qarashning (cheklangan/mutlaq shakli) doirasiga sig'maydigan narsadir (Tadros 2011b). Kantian qarash tarafdorlari uchun jinoyat huquqining qimmati u yaratishga yordam beradigan munosabatdan kelib chiqadi. Boshqa bir qarashga ko'ra, jinoyat huquqining qimmati undan oldin ham mavjud bo'lgan munosabatdan kelib chiqadi: bu siyosiy jamiyat a'zolari sifatida biz ega bo'lgan munosabatdir (Duff 2011). Har qanday bunday jamiyat o'z a'zolari tomonidan anglanadigan qadriyatlarga ega. Agar ushbu o'z-o'zini anglash shunchaki sahna ko'rinishi (xayol) bo'lib qolmasligi kerak bo'lsa, jamiyat o'zining belgilovchi qadriyatlarini haqiqatan ham qadrlashi kerak — u ushbu qadriyatlar undaydigan harakatlarni amalga oshirishi lozim. Tasavvur qiling, hayot ana shunday qadriyatlardan biri va bir a'zo boshqasining hayotiga zomin bo'ldi. Jamiyat uchun hayotni qadrlashning bir qismi — bu qotillikka munosabat bildirishdir: ya'ni qotildan boshqa a'zolar oldida javob berishi talab qilinadi va shu orqali jamiyatning ushbu qotillik haqsizlik bo'lgani haqidagi hukmi yetkaziladi. Jinoyat huquqi — ana shunday javob berishni talab qiladigan huquq sohasidir. Funksional jihatdan bu sudga oid (kuriya) qarashning bir ko'rinishidir. Lekin ushbu funksiyani bajarishning qimmati munosabatga oiddir: bu jamiyatni o'ziga soydek sodiq qiladigan — a'zolari u nima ekanligini va o'zlari kimligini tushunishiga xizmat qiladigan qadriyatlarga xiyonat qilmaydigan jamiyatga aylantirish qimatidir (Duff va Marshall 2010, 83–84). Ushbu fikr yo'nalishi men ilgari kommunitar qarash deb atagan yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu qarashga ko'ra, jinoiy protsesslar butun jamiyat oldidagi ikkilamchi burchlarni bajaradi. Bunday burchlarning qimmatli munosabat shaklining ajralmas qismi ekanligi nima uchun biz ularni mavjud deb bilishimiz kerakligini tushuntirishga yordam beradi.

O'tgan haftada tasvirlangan qarashga nisbatan bildiriladigan e'tirozlardan biri shundaki, u o'ta konservativdir (muhofazakordir). Ushbu qarash bo'yicha huquqbuzarlikni jinoiylashtirishni oqlaydigan narsa shuki, u huquqbuzarlik jamiyatning belgilovchi

qadriyatlarida avvaldan mavjud bo'lgan poydevorga (o'ringa) ega: aynan ana shu poydevor sababli uni jinoiylashtirmaslik o'z-o'ziga xiyonat qilishning bir shakli bo'ladi. Biroq, ba'zi jamiyatlar muhim qadriyatlarni tizimli ravishda e'tiborsiz qoldirish bilan xarakterlanadi — patriarxat, irqchilik yoki taqsimotdagi tengsizlik shular jumlasidandir. Shunday bo'lganida, jinoiylashtirishning asoslanishining bir qismi jamiyatning o'ziga sodiq qolishiga yordam berishi emas, balki jamiyatni qimmatli usullar bilan qayta shakllantirish orqali uni o'zgartirishga (transformatsiya qilishga) yordam berishidir (Dempsey 2009; 2011). Ushbu muqobil qarashga ko'ra, jinoyat huquqi qimmatining bir manbai uning ijtimoiy axloqni o'zgartirishga yordam berish qobiliyatidir, shunda e'tibordan chetda qolgan qadriyatlar jamiyat a'zolari tomonidan jiddiy qabul qilina boshlaydi (Green 2013a). Bu muvaffaqiyatli bo'lgan joyda, jinoyat huquqi a'zolarining harakatlantiruvchi ufqlaridan ko'p jihatdan yo'qolishi mumkin: biz xatti-harakatning jinoiy ekanligiga murojaat qilmasdan, uni haqsizlik qiladigan axloqiy sabablarga ko'ra sodir etishdan tiyilamiz.

Munosabatga oid qarashning ikkala ko'rinishi ham — Kantian va kommunitar — boshqa bir shubhaga duch keladi. Tasavvur qiling, D Vni tunab ketdi. Ushbu haqsizlik o'z-o'zicha jinoyat huquqini tashvishlantiradigan masala deb o'ylash mantiqan to'g'ridir. U qanday qo'shimcha oqibatlarga olib kelishidan qat'i nazar, qotillik haqsizligining oldini olishning o'zi qotillikni jinoiylashtirishni va qotillarga nisbatan jinoiy protsesslarni qo'zg'atishni oqlashga yordam beradi deb o'ylash mantiqan to'g'ridir. Kantian va kommunitar qarashlarning ikkalasiga ko'ra ham bunday emas. Huquqbuzarliklarni jinoiylashtirishni va huquqbuzarlarga nisbatan jinoiy protsesslarni qo'zg'atishni oqlaydigan narsa shuki, bu kattaroq ijtimoiy ehtiyojga — mustaqillik uchun bizga kerak bo'lgan huquqiy qoidalar tizimiga yoki jamiyatning o'ziga sodiq qolishiga hissa qo'shadi. Biz qotillik kabi haqsizliklar jinoyat huquqi uchun faqat ushbu qo'shimcha sabablarga ko'ra muhim degan fikrga asosli ravishda shubha qilishimiz mumkin. Bularning muhimligi aynan *shunda* deb da'vo qilish orqali, munosabatga oid qarashning ikkala ko'rinishi ham jinoyat huquqining huquqbuzarlik bilan bog'liq xavotirini vositalashtiradi (instrumentallashtiradi): ikkala qarash ham bizda jinoyat huquqi orqali huquqbuzarliklarning oldini olish uchun sabab bor, chunki bu hamma bahramand bo'ladigan sog'lom munosabatlarni o'rnatish vositasidir, deb hisoblaydi.

Yuqoridagi mulohazalar jinoyat huquqiga ega bo'lishni oqlaydigan qimmat turiga tegishlidir. Biz, shuningdek, ushbu qimmatni kim amalga oshirishga qodir deb so'rashimiz mumkin. Yuqorida qisqacha bayon etilgan ikkala qarashda ham jinoyat huquqining qimmati hamma ega bo'lgan munosabatga asoslanadi. Agar ushbu qimmat amalga oshirilishi kerak bo'lsa, kimdir ushbu munosabatda bo'lganlar nomidan harakat qilishi kerak. Aksariyat jinoyat huquqi tizimlarida bu ish davlat tomonidan amalga oshiriladi — davlat vakillari jinoiy qonunlarni yaratadilar, qo'llaydilar va ularning ijrosini ta'minlaydilar. Ba'zilarining ta'kidlashicha, jinoyat huquqining qonuniy (legitim) tizimida bu yagona imkoniyatdir. Jinoyat huquqining qimmati mohiyatiga ko'ra ommaviydir (jamoaviydir) — bu hatto prinsipial jihatdan ham faqat davlat vakillari tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan qimmatdir. Ushbu qarashni bir qancha usullar bilan rivojlantirish mumkin. Yana Kantian qarashni ko'rib chiqing. Ba'zilarining ta'kidlashicha, majburlov faqat majburlanganlarning barchasi nomidan gapirgandagina mustaqillikni ta'minlaydi. Aks holda bu shunchaki mustaqillikning navbatdagi buzilishi bo'ladi. Faqat davlat vakillari barchamiz nomimizdan gapira oladilar. Shunday qilib, jinoyat qonunchiligining ijrosi ularning qo'lida qolishi kerak (Thorburn 2011a, 98–99).

Kommunitar qarash tarafdorlari ham shunga o'xshash voqeani aytib berishadi. Agar jinoiy protsesslarning qimmati shundaki, ular jamiyatning huquqbuzarlik haqidagi hukmini ifodalasa va agar faqat davlat vakillari kollektiv hukmimizni yetkaza olsalar, sud jarayonlari va jazolar ana shu vakillar tomonidan amalga oshirilishi va tayinlanishi kerak (Duff 2013a, 206). Ikkala qarash bo'yicha ham xususiy shaxslarning jinoyat huquqini oqlaydigan qimmatlarni amalga oshirishi imkonsizdir. Agar ushbu dalillar qabul qilinsa, ular qamoqxon va militsiya/politsiya xizmatlarini xususiylashtirish bo'yicha bahslar uchun aniq oqibatlariga ega (Dorfman va Harel 2016). Ular, shuningdek, jinoyat huquqi nazariyasi qaysi mantiqda siyosiy bo'lishi kerakligini anglatadi. U mohiyatan ommaviy ne'matlar mavjudmi yoki yo'qligi haqidagi savolga tik qarashi va ularning jinoyat huquqining mavjudligini oqlashda qanday rol o'ynashini so'rashi kerak (Harel 2014, 96–99).

Ba'zilar jinoyat huquqining umumiy asoslanishini munosabatga oid ham, mohiyatan ommaviy ham bo'lmagan qimmatdan topadilar. Zararning oldini olish yoki axloqiy huquqbuzarlikning oldini olishni ko'rib chiqing. Bir qator mualliflar jinoyat huquqining mavjudligini oqlash uchun ushbu qadriyatlarning biriga yoki ikkalasiga murojaat qilishadi (Feinberg 1987, 146–155; Alexander va Ferzan 2009, 17; Simester va von Hirsch 2011, 29–30). Huquqbuzarliksiz zararlar (sportdagi qoida buzilmagan jarohatlarni o'ylang) va zararsiz huquqbuzarliklar (barbod bo'lgan til biriktirishlar yoki oshkor bo'lmagan suiste'molliklarni o'ylang) mavjud bo'lgani sababli, yuqorida aytib o'tilgan qadriyatlar har doim ham bir vaqtda oshib-kamayib turmaydi. Bir imkoniyat shundaki, jinoyat huquqining huquqbuzarliklarga bo'lgan xavotiri uning zararlarga bo'lgan xavotiridan kelib chiqadi: jinoyat huquqi huquqbuzarliklarning (masalan, jarohat yetkazish uchun til biriktirish) oldini olishi kerak, qachonki va chunki zarar (masalan, jarohatning o'zi) shu orqali oldini olinsa. Boshqa bir imkoniyat shundaki, jinoyat huquqining zararlarga bo'lgan xavotiri uning huquqbuzarliklarga bo'lgan xavotiridan kelib chiqadi: jinoyat huquqi zararlarning (masalan, jismoniy jarohat) oldini olishi kerak, qachonki va chunki ushbu zararlar nohaq yetkazilgan bo'lsa (masalan, suiste'mol qilish orqali) (Feinberg 1987, 151–155; Moore 1997, 647–649). Uchinchi imkoniyat shundaki, zararlar va huquqbuzarliklar umumiy asoslanishning ikkita mustaqil manbasini ta'minlaydi (Tadros 2016, 162–166 bilan solishtiring). Javob qanday bo'lishidan qat'i nazar, bu ogohlantiruvchi qimmat ikki jihatdan shaxsga taalluqli bo'lmagan (impersonal) bo'ladi: u hech qanday maxsus munosabatga tayanmaydi; va u har qanday birimiz tomonidan prinsipial ravishda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan qimmatdir.

Jinoyat huquqining asoslanishini shaxsga taalluqli bo'lmagan qimmat doirasidan izlayotgan har bir kishi, shuningdek, ogohlantirish (oldini olish) barbod bo'lganda jinoyat huquqi nima qilishini ham tushuntirib berishi kerak. Tasavvur qiling, D Vga tajovuz qildi va shu orqali Vga jismoniy jarohat yetkazdi. Ba'zilar ta'kidlashicha, D hech qanday munosabat sababli emas, balki shunchaki D sodir etgan huquqbuzarlik haqidagi faktlar sababli ikkilamchi axloqiy burchlarni o'z zimmasiga oladi (Moore 1997, 170–172; Tadros 2011c, 275–283). Jinoyat huquqining jinoyatga bergan javoblari ushbu burchlarni bajaradi, va ushbu javoblarni oqlaydigan narsa ham ana shudir, deb da'vo qilinadi.

Ushbu qarashning ikkita versiyasini bir-biridan ajratish maqsadga muvofiqdir. Mur (Moore) fikricha, barcha aybli huquqbuzarlar o'zlarining azob chekishlariga yo'l qo'yish kabi ikkilamchi urchga ega bo'ladilar. Jazo ushbu azobni yuklaganida retributiv (qasosiy) adolat qaror topadi va jinoiy jazo tayinlanishini oqlaydigan narsa ham ana shudir (Moore 1997,

70–71). Mur aybli huquqbuzarlarning azob chekishi tubdan (o‘z-o‘zidan) yaxshilik deb ta’kidlaydi. Qarama-qarshi qarashga ko‘ra esa, azob-uqubat har doim o‘z-o‘zidan yomondir. Biroq, ba’zi hollarda barcha azob-uqubatlarning oldini olish mumkin emasligini tan olishimiz kerak. Ba’zan biz hozirgi huquqbuzarlarning azob chekishi bilan kelajakda boshqalarning huquqbuzarlar qo‘lida azob chekishi o‘rtasida tanlov qilishimiz kerak. Faqat birinchisini yuklash orqali biz ikkinchisidan himoyalana olamiz. Huquqbuzarlarni ushbu himoya sabablari uchun jazolash ularga shunchaki vosita sifatida qarashdek tuyulishi mumkin. Lekin bu shart emas. Tadrosning ta’kidlashicha, ba’zi huquqbuzarlar o‘zlariga yetkazilgan ba’zi zararlar evaziga boshqalarni himoya qilish burchini o‘z zimmlariga oladilar. Ushbu huquqbuzarlarga nisbatan bunday evaziga keladigan jazolarni qo‘llashni, qachonki bu jazolar kelajakdagi huquqbuzarliklarning oldini olish orqali boshqalarni himoya qilsa, oqlashimiz mumkin. Jazolanganlar shunchaki o‘z burchlarini bajarayotganlari sababli, biz ularga shunchaki vosita sifatida qaralmayapti deb asosli ravishda da’vo qilishimiz mumkin (Tadros 2011c; 2016). Garchi Mur va Tadros ko‘p narsada kelisha olmasalar-da, ularning qarashlarida umumiy narsa ham bor. Ikkalasi ham, prinsipial jihatdan, har qanday odam huquqbuzarlarning ikkilamchi burchlarini bajaradigan jazoni qo‘llashi mumkin deb da’vo qiladi. Ikkalasi ham jazoni oqlash uchun murojaat qiladigan qimmat shaxsga taalluqli emas (impersonal): u munosabatga oid ham, mohiyatan ommaviy ham emas (Moore 2009a, 42; Tadros 2011c, 293).

So‘nggi bir necha paragrafda qisqacha tasvirlangan jinoyat huquqining umumiy asoslanishlari bir qator tanqidlarga duch keladi. Birinchi e’tiroz shundaki, ular o‘ta kengdir: ko‘p axloqiy huquqbuzarliklar — hatto azob chekish yoki himoya qilish kabi ikkilamchi burchlarni keltirib chiqaradigan ko‘plab huquqbuzarliklar ham — jinoyat huquqining ishi emas. Dangasalik sababli do‘stiga uyini ko‘chirishga yordam bermaslik aybli huquqbuzarlikdir. Lekin bu yordam bermaslik shaxsiy masala bo‘lgani uchun — do‘stlarning o‘zlari hal qilishi kerak bo‘lgani uchun — qonun chiqaruvchilar uchun ushbu huquqbuzarlikni jinoiylashtirishga hech qanday sabab yo‘q (Duff 2014b; Husak 2014, 215–216). Ayniqsa, do‘stlarning ikkalasi ham boshqa devlet fuqarolari bo‘lsa va bu holat boshqa yurisdiksiyada sodir bo‘lsa, uni jinoiylashtirish uchun mutlaqo sabab yo‘q (Duff 2016). Jinoiylashtirish sabablari, ko‘pincha aytilganidek, faqat qonun chiqaruvchilar vakolatga (huquqiy maqomga — *standing*) ega bo‘lgan joydagina mavjud bo‘ladi. Va huquqbuzarlikning yuqorida aytib o‘tilgan ikkilamchi burchlarni keltirib chiqarishi faktining o‘zi qonun chiqaruvchilarga uni jinoiylashtirish uchun vakolat bermaydi.

Ikkinchi e’tirozga ko‘ra, axloqiy huquqbuzarlikka e’tibor qaratish o‘ta cheklovchidir: axloqiy jihatdan noto‘g‘ri bo‘lmagan — va hech qanday ikkilamchi burchlarni keltirib chiqarmaydigan — ko‘plab narsalar jinoyat huquqining ishidir. Ushbu xulosaning bir daliliga ko‘ra, har qanday qimmatli ijtimoiy institutning (moliyaviy, ta’lim, oilaviy, harbiy yoki siyosiy bo‘lsin) barqaror mavjudligi uning qoidalariga keng rioya qilinishiga bog‘liq. Real sharoitlarda, qoidalarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlik barqarorlik uchun zarurdir. Jinoyat huquqini vujudga keltirishni oqlaydigan narsa ushbu qoidalarni buzishning axloqiy noto‘g‘riligi emas, balki barqaror institutlarning qimmatidir (Chiao 2016). Uchinchi e’tiroz bizni 1-bo‘lim oxirida muhokama qilingan nomutanosiblikka (asimmetriyaga) qaytaradi. Jinoiy adolat amalga oshiriladigan ko‘plab vakolatlar va ruxsatlar xususiy shaxslarga berilmaydi. Eng aniq misol, xususiy shaxslarga, odatda, jinoyat uchun boshqalarni jazolash maqsadi bilan kuch ishlatishga ruxsat berilmaydi. Buni o‘zgartirish kerak deb o‘ylaydiganlar kam. O‘zboshimchalik bilan

jazolash (*vigilantism*) jinoiy bo'lib qolishi kerak. Agar jinoyat huquqiga ega bo'lishni oqlaydigan qadriyatlar mohiyatan ommaviy bo'lsa, bizda ushbu faktning oson tushuntirishi borgan o'xshaydi: xususiy shaxslar, hatto prinsipial jihatdan ham, jinoiy jazoni oqlaydigan qadriyatlarni amalga oshira olmaydilar; shuning uchun ularga jazolashga ruxsat berilmasligi kerak. Agar ushbu qadriyatlar mohiyatan ommaviy bo'lmasa, ish murakkablashadi. Albatta, xususiy shaxslar Dning ikkilamchi burchlarini bajarish uchun eng yaxshi mavqega ega bo'lgan hollar bo'ladi — davlat Dni jazolamaydi, lekin biz tasavvur qilgan xususiy sud Dga mutanosib miqdorda jarima soladi. Jinoyat huquqining umumiy asoslanishini shaxsga taalluqli bo'lmagan qadriyatlardan topadiganlar nima uchun ushbu xususiy sud bizni pulimizni berishga majbur qila olmasligini darhol tushuntirib bera olishlari aniq emas (Thorburn 2011a, 92–93).

Keling, avval uchinchi e'tirozni ko'rib chiqaylik. Agar shaxsga taalluqli bo'lmagan qadriyatlar jinoyat huquqiga ega bo'lishni oqlasa, biz ushbu qadriyatlarni eng samarali ravishda amalga oshiradigan huquqiy qoidalar to'plamini tanlash uchun sababga egamiz. Agar vakolatlar va ruxsatlarning bir to'plami ko'proq qimmatga kamroq xarajat evaziga erishsa, biz — boshqa barcha narsalar teng bo'lganda — o'sha to'plamni tanlashimiz kerak. Endi ikkita qoidalar to'plamini solishtiring. Biri davlat mansabdor shaxslari va xususiy shaxslarga birdek jinoyatchilarni jazolash uchun kuch ishlatishga ruxsat beradi. Boshqasi birinchisiga berilgan ruxsatlarni ikkinchisidan olib qo'yadi. Bizda birinchi qoidalar to'plami o'zi bilan sezilarli xarajatlarni olib keladi deb o'ylash uchun yaxshi sabab bor. Xususiy shaxslar kim jinoyat sodir etgani va jinoyat uchun qancha jazo munosibligi haqida ko'proq xatolarga yo'l qo'yishlari mumkin. Turli xususiy jazolovchilar bir xil mavqedagi huquqbuzarlarni bir xil miqdorda jazolashlari ehtimoli kam. Va ularning harakatlari jamoatchilik nazoratiga kamroq bo'ysungani sababli, xususiy shaxslarni to'g'ri sabablarga ko'ra jazolashga — xusumatlarni hal qilish, qasos olish yoki o'z foyda marjasini oshirish o'rniga adolat o'rnatish uchun jazolashga majbur qilish qiyinroq kechadi (Moore 2009a, 42; Edwards kelajakda nashr etiladi). Ushbu xarajatlardan qochish ikkinchi qoidalar to'plamini tanlash uchun kuchli sababdir. To'g'ri, ushbu to'plam biz tasavvur qilgan xususiy sud tomonidan mutanosib jazo qo'llanilishiga yo'l qo'ymaydi. Lekin ushbu foyda yuqorida aytib o'tilgan xarajatlardan ustun turadi deb hisoblash mantiqan to'g'ridir. Agar shunday bo'lsa, jinoyat huquqini oqlash uchun shaxsga taalluqli bo'lmagan qadriyatlarga murojaat qiladiganlar nima uchun xususiy sud bizni pulimizdan voz kechishga majbur qilishga ruxsat berilmasligini tushuntirib bera oladilar.

Ikkinchi e'tirozga ko'ra, jinoyat huquqiga ega bo'lishni oqlaydigan narsa uning qimmatli institutlarni barqarorlashtirishdagi rolidir. Biroq, e'tibor bering, agar qimmatli institut qoidalarini buzish uning beqarorlashuviga hissa qo'shsa, bizda ko'pincha institut qoidalariga rioya qilish bo'yicha axloqiy burch bo'ladi. Ushbu huquqbuzarliklarning oldini olish va huquqbuzarlarni javobgarlikka tortish orqali biz institutlarni barqarorlashtiramiz. Shunday qilib, axloqiy huquqbuzarlikka qaratilgan umumiy asoslanish va institutsional barqarorlikka qaratilgan asoslanish o'rtasidagi qarama-qarshilik soxta qarama-qarshilik bo'lib chiqadi (Tadros 2016, 135). Ushbu kuzatishlar umumiyroq fikrni bildirishga yordam beradi. Biz jinoyat huquqining moliyaviy, ta'lim, oilaviy, harbiy va siyosiy institutlarni qo'llab-quvvatlash uchun to'g'ri ishlatiladigan qurol ekanligini qabul qilishimiz mumkin. Biz, shuningdek, u har qanday oddiy qurol emasligini — jinoyat huquqi "o'z mahsulotlariga tamg'alar uradigan, bir tomondan "gumonlanuvchi" bo'lib kirgan va ikkinchi tomondan hukm qilingan maxbus bo'lib chiqqan odamlarga axloqiy hukmlarni og'riqli ravishda uqdiradigan buyuk axloqiy mashina" ekanligini

ham qabul qilishimiz mumkin (Feinberg 1987, 155). Aynan jinoyat huquqi ushbu alohida turdagi qurol — "axloqiy yuklangan bosqon" (Simester va von Hirsch 2011, 10) bo'lgani sababli ham uning umumiy asoslanishi axloqiy huquqbuzarliklarning oldini olish va ularga munosabat bildirishdan asosli ravishda topiladi (Tadros 2016, 68–70 bilan solishtiring).

Agar umumiy asoslanishning bu turi o'ta cheklovchi bo'lmasa, u shunga qaramay o'ta keng emasmi? Bu yuqorida keltirilgan uchta e'tirozning birinchisi edi. Ba'zi axloqiy huquqbuzarliklar jinoyat huquqining ishi emasligini tan olaylik. Jinoyat huquqi axloqiy huquqbuzarlikka beparvo deb xulosa chiqarishimiz shart emas. Biz faqat jinoiylashtirish haqida shunday faktlar mavjudligini qabul qilishimiz kerakki, ular qonun chiqaruvchilarga ba'zi axloqiy huquqbuzarliklarni jinoiylashtirmaslik burchini beradi. Bunday faktlar juda ko'p va ularning kuchi huquqbuzarlikka qarab turlicha bo'ladi (Simester va von Hirsch 2011, 189–211; Moore 2014). Ba'zi hollarda huquqbuzarlikni jinoiylashtirish muqarrar ravishda tanlab ijro etishga olib keladi, bu esa kamsitish asosida tanlov qilish haqida xavotirlarni keltirib chiqaradi. Boshqalarida esa, ijro etish shaxsiy hayotga qo'pol ravishda tajovuz qilishni va qonun taraflarning o'zlari hal qilgani maqbulroq bo'lgan nizolarda tarafkashlik qilishini talab qiladi. Noto'g'ri harakat qilmaslikni majburlanganlik sababli emas, balki to'g'ri sabablarga ko'ra erkin tanlashda ko'pincha qimmat mavjud bo'ladi: huquqbuzarlikni jinoiylashtirish ushbu qimmatning dunyodan yo'qolishiga olib kelishi mumkin. U muqarrar ravishda cheklangan resurslarni boshqa qimmatli ustuvor yo'nalishlardan chalg'itadi. Va ko'pincha jinoiylashtirish dunyoda kamroq huquqbuzarlik bo'lishiga olib kelmaydi deb o'ylash uchun sabab bor. Jinoiy xulq-atvor kamayish o'rniga yashirin (pinhona) holatga o'tishi mumkin. Jazolash institutlari ko'rinmas suiste'mollik va jabrlanish joyiga aylanishi mumkin. Sobiq huquqbuzarlar hayotdagi imkoniyatlari qisqargani sababli jinoyatga tomon itarilishi mumkin. Shunga o'xshash sabablar huquqbuzarlikni jinoiylashtirmaslik burchini keltirib chiqargan joyda, tegishli xulq-atvor jinoyat huquqining ishi emasdir. Bu o'rinda jinoyat huquqining umumiy asoslanishi axloqiy huquqbuzarliklarning oldini olish va odamlarni ular uchun javobgar qilishdan iborat degan fikrga shubha tug'diradigan hech narsa yo'q.

Jinoyat huquqi davlatning fuqarolar hayotiga eng keskin va og'ir tarzda aralashuvini nazarda tutadi: u shaxslarni ushlab turadi, tintadi, ularning mulkini musodara qiladi va eng muhimi — ozodlikdan mahrum etadi. Oddiy fuqaro boshqa bir insonni xonaga qamab qo'ysa, bu "odam o'g'irlash" yoki "ozodlikdan g'ayriqonuniy mahrum qilish" jinoyati hisoblanadi. Ammo xuddi shu ishni davlat amalga oshirsa, u "odil sudlov" va "qonuniy jazo" deb ataladi.

Xo'sh, davlat qanday ma'naviy, axloqiy va huquqiy manbalarga ko'ra bunday vakolatga ega? Insonlarga qasddan zarar yoki azob yetkazuvchi ushbu tizimning legitimligi (qonuniyligi hamda ma'naviy huquqi) nimaga tayanadi?

Aynan mana shu savollarga beriladigan ilmiy va filosofik javoblar majmui huquq nazariyasida "Jinoyat huquqining asoslanishi" (*Justifications of Criminal Law*) deb ataladi. Bu borada huquq falsafasida uchta asosiy konseptual yondashuv mavjud.

1. Retributivizm yoki Retributiv (Adolat va qasos) nazariyasi (*Retributivism*)

Retributivizm — jinoyat huquqini asoslovchi eng qadimiy va klassik nazariyalardan biridir.

- Markaziy g'oyasi: "Aybdor shaxs shunchaki jinoyat sodir etgani va bunga munosib bo'lgani uchun jazolanishi kerak" (*desert-based theory*).

- Yo'nalishi: O'tmishga qaratilgan (*backward-looking*). U kelajakda qandaydir amaliy foyda kelishi bilan qiziqmaydi, balki o'tmishda sodir etilgan adolatsizlikka va yetkazilgan zararga e'bor qaratadi.
- Mantiqiy temiri: Jinoyat sodir etilishi bilan jamiyatdagi ma'naviy va huquqiy muvozanat buziladi. Jazo esa ushbu buzilgan adolat muvozanatini qayta tiklaydi. Jazolash — aybdorga va uning insoniy qadr-qimmatiga bo'lgan hurmat belgisidir (chunki u o'z qilmishining oqibatiga javob bera oladigan erkin va mas'uliyatli subyekt deb tan olinadi).
- Proporsionallik (Mutanosiblik): Jazo va ayb bir-biriga tarozu pallasidek teng bo'lishi shart — "ko'zga ko'z, tishga tish" (*lex talionis*) prinsipi zamonaviy ko'rinishda qilmishning og'irlik darajasiga mos jazo shaklida namoyon bo'ladi.

• Taniqli vakillari: Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Michael Moore.

2. Utilitarizm yoki Konsekvensializm (Oqibatlar) nazariyasi (*Utilitarianism / Consequentialism*) Utilitarizm jinoyat huquqiga sof amaliy va ijtimoiy manfaatdorlik nuqtai nazaridan yondashadi.

- Markaziy g'oyasi: "Jazo — bu azob va zarar. U faqat va faqat kelajakda jamiyat uchun undan ham kattaroq zararlarning (jinoyatlarning) oldini olib, umumiy farovonlik keltirsagina o'zini oqlaydi va qonuniy deb tan olinadi" (*instrumental / forward-looking*).
- Yo'nalishi: Kelajakka qaratilgan (*forward-looking*).
- Asoslash mexanizmi: Jazo o'z-o'zidan salbiy narsa bo'lsa-da, u uchta muhim dastak orqali ijtimoiy foyda keltirgani uchun saqlanib qoladi:

Tiyib turish / Ogohlantirish (*Deterrence*): Boshqa potentsial huquqbuzarlarga signal berish (umumiy ogohlantirish) hamda aybdorning o'zini qayta jinoyat qilishdan tiyib turish (xususiy ogohlantirish).

Zararsizlantirish (*Incapacitation*): Jinoyatchini jamiyatdan ajratish (qamash) orqali uning yangi jinoyatlar sodir etish imkoniyatini jismonan cheklash.

Raddiyat va qayta tarbiyalash (*Rehabilitation*): Jinoyat sodir etgan shaxsning xulq-atvorini va dunyoqarashini o'zgartirib, uni jamiyatga foydali a'zo sifatida qaytarish.

- Taniqli vakillari: Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Cesare Beccaria.

3. Aralash (Gibrid) va zamonaviy nazariyalar

Sof retributivizm va sof utilitarizmning kamchiliklarini bartaraf etish uchun zamonaviy huquqshunoslikda sintezlashgan yondashuvlar shakllangan.

A. H.L.A. Hartning gibrid nazariyasi

Buyuk huquqshunos H.L.A. Hart jinoyat huquqining asoslanishida ikkita har xil savolni ajratib olishni taklif qiladi:

1. Jinoyat huquqi institutining umumiy maqsadi nima? — *Utilitar javob*: Jinoyatlarning oldini olish va jamiyat xavfsizligini ta'minlash.
2. KIM va QANCHA jazolanishi kerak? — *Retributiv javob*: Faqat va faqat haqiqatda aybi isbotlangan shaxs hamda uning qilmishiga mutanosib ravishda jazolanishi kerak.

B. Ekspressiv va Sudga oid (Kuriya) yondashuvlar (*Expressive & Curial Views*)

- Ekspressiv yondashuv (Joel Feinberg): Jazoning asosiy maqsadi va mantiqiy bobi — jamiyatning ushbu jinoyatga nisbatan bo'lgan munosabatini, nafratini va axloqiy qoralashini rasman namoyon etishdir (*expression of moral condemnation*).
- Sudga oid / Kuriya yondashuvi (Antony Duff, John Gardner): Jinoyat huquqining maqsadi shunchaki jazolash emas, balki shaxsni sud oldida javob berishga va hisobot berishga

chorlashdir (*calling to account*). Sud jarayonining o'zi va shaxsga o'zini oqlash yoki qilmishini tushuntirish imkonining berilishi jinoyat huquqining mavjudligini mantiqan asoslaydi.

Jinoyat huquqining asoslanishi va uning legitimligi shunchaki nazariy bahs emas. Agar biz retributiv yondashuvni tanlasak, jazoni og'irlashtirish va aybga mutanosiblik birinchi o'ringa chiqadi. Agar utilitar yondashuvni tanlasak, afv etish, qayta tarbiyalash va prokrastsiya/reabilitatsiya mexanizmlari ustunlik qiladi. Zamonaviy demokratik davlatlar esa har uchala yondashuvning eng yaxshi unsurlarini birlashtirgan holda inson huquqlarini kafolatlaydi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Hart, H. L. A. (2008). *Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
2. Moore, M. S. (1997). *Placing Blame: A Theory of the Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
3. Bentham, J. (1996). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (J. H. Burns & H. L. A. Hart, Eds.). Oxford: Clarendon Press.
4. Kant, I. (1996). *The Metaphysics of Morals* (M. Gregor, Trans. & Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
5. Duff, R. A. (2007). *Answering for Crime: Responsibility and Liability in the Criminal Law*. Oxford: Hart Publishing.
6. Gardner, J. (2007). *Offences and Defences: Selected Essays in the Philosophy of Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
7. Husak, D. (2008). *Overcriminalization: The Limits of the Criminal Law*. New York: Oxford University Press.
8. Feinberg, J. (1984). *The Moral Limits of the Criminal Law: Harm to Others*. New York: Oxford University Press.
9. Tadros, V. (2011). *The Ends of Harm: The Moral Foundations of Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
10. Boonin, D. (2008). *The Problem of Punishment*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Simester, A. P., & von Hirsch, A. (2011). *Crimes, Harms, and Wrongs: On the Principles of Criminalisation*. Oxford: Hart Publishing.
12. Rawls, J. (1955). *Two Concepts of Rules*. *The Philosophical Review*, 64(1), 3–32.
13. Ashworth, A., & Horder, J. (2013). *Principles of Criminal Law* (7th ed.). Oxford: Oxford University Press.
14. Lacey, N. (1988). *State Punishment: Political Principles and Community Values*. London: Routledge.
15. Alexander, L., & Ferzan, K. K. (2009). *Crime and Culpability: A Theory of Criminal Law*. Cambridge: Cambridge University Press.